

Laonikos a magyar nép nevéről*

Dis manibus J. Vekerti

1. Laonikos és történeti műve. A bizánci történetírás utolsó nagy korszakát képviselő kvartett Sphrantzész, Dukas és Kritobulos mellett negyedik, meghatározó alakja az athéni Laonikos Chalkokondylés. A török birodalom felemelkedéséről szóló művének irodalomtörténeti jelentősége csak részben áll egyedi témaválasztásában, bár a rohamosan terjedő „új hit”, az iszlám bemutatása már önmagában is különlegesnek számít a 15. századi „nyugati” irodalomban. Laonikos igazi erénye mégis inkább a legnagyobb klasszikus auctorokat idéző, mindenféle részrehajlástól mentes ábrázolásmód, mely a hitéleti kérdésekben általában szélsőségesen nyilatkozó, többnyire erősen elfogult szerzők stílusához képest üdítő kivételt jelent. Laonikost ráadásul Fortuna is kegyeibe fogadta, amennyiben befejezetlenségében is meglehetősen terjedelmes, tíz könyvből álló műve (Ἀποδείξεις ιστοριῶν) teljes egészében fennmaradt. Bár a jelen tanulmányban vizsgált kérdés szempontjából közel sem mellékes, a mű keletkezési idejét csak találgatni tudjuk. A korábbi tudományos konszenzus az 1480-as évekre datálta Laonikos munkáját (MISKOLCZI 1913; vö. TALBOT 1991), mások 1470 körülre (WURM–GAMILLSCHEG 1992), újabban pedig akad, aki még korábbra, 1464 és 1468 közé helyezi a mű megszületésének időpontját (KALDELLIS 2012). A bizonytalanságot csak fokozza, hogy a szerző életéről szintén nagyon kevés adattal rendelkezünk, pályája az 1450-es évek után szinte teljesen ismeretlen.

Amint az közismert, a mű cselekményének fő szálát Laonikos előszeretettel színezi néprajzi-földrajzi kitérőkkel. A mű terjedelmének csaknem harmada etnográfiai exkurzus: az olvasó találkozhat szlávokkal, germánokkal, franciákkal és britekkel, de bepillanthat a mongolok, indek, egyiptomiak, vagy éppen az itáliai városállamok némelyikének (Velence, Genova, Firenze) történetébe is. A magyarokat az „új Hérodotosz” – ahogy újabban megjelent monográfiájában ANTHONY KALDELLIS nevezi Laonikost (KALDELLIS 2014b) – először a II. könyvben, a Luxemburgi Zsigmond vezette, hamvába holt keresztes hadjárat (1396) kapcsán említi részletesebben, de később is többször beleszó a történetbe a magyar nép történelmével kapcsolatos eseményeket, adatokat. Jelen alkalommal az első hosszabb szöveghely egyik problematikus részletével kívánunk foglalkozni.

2. A magyar népnév Laonikosnál. Miután Laonikos röviden ismertette Magyarország (nála: *Παγία*) földrajzi elhelyezkedését, bemutatta a kormányzati rendszert (a királyok idegen uralkodóházakból származnak, ismerik a kormányzói tisztséget), majd a kitérőkben szokásos főbb szempontok szerint futólag említést tett a nép néhány jellemző tulajdonságáról (vallás, életmód, szokások), áttér a magyarok eredetének, nyelvének kérdésére is. A szóban forgó fejezet (II, 17) bennünket most közelebről érdeklő részlete KAPITÁNYFŐ ISTVÁN fordításában a kö-

* A tanulmány az OTKA K 116371 jelzetű pályázat támogatásával készült.

vetkezőképp hangzik: „Nyelvük egyáltalán nem hasonlít egyetlen más nemzetéhez sem, teljesen elüt a germánokétól, boemosokétól és polanosokétól. Néhányan azt tartják, hogy hajdan geták voltak, s midőn a Haimos tövében laktak, vereséget szenvedtek a skytháktól, és arra a vidékre költöztek, ahol most is laknak. Mások szerint dákok voltak. Én magam nem tudnám így egyszerűen megmondani, milyen nép volt eredetileg; mindenesetre ő k maguk is és az itá liai ak is ezt a nevet használják rájuk, s jószerevével nem tudnám másképp hívni őket.” (φωνῆ δὲ χρωῖνται οὐδαμῆ παραπλησίᾳ ἐτέρῳ τινὶ τῶν γενῶν, ἀλλὰ ἄλλη τὸ παράπαν διενεγκούση τε τῆς Γερμανῶν τε καὶ Βοέμων καὶ Πολάνων. οἴονται δὲ τινες τούτους οἱ μὲν Γέτας γενέσθαι τὸ παλαιόν, καὶ ὑπὸ τὸν Αἴμιον οἰκοῦντας, ὑπὸ Σκυθῶν κακουμένους, ἀναχωρῆσαι ἐς τήνδε τὴν χώραν, ἣν καὶ νῦν οἰκοῦσιν· οἱ δὲ φασὶ Δᾶκας γενέσθαι. ἐγὼ δέ, ὅποιον ἂν τι εἴη τὸ γένος τοῦτο τὴν ἀρχήν, οὐκ ἂν οὔτω ῥαδίως εἰπεῖν ἔχοιμι· τοῦνομα μέντοι τοῦτο ὑπὸ τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένους, οὐ πάνυ τοι καλῶς ἔχοιμι ἐτέρῳ τινὶ ὀνόματι καλεῖν τούτους.)

Bár a kissé elnagyolt leírás számos apróbb érdekességet tartalmaz, vizsgálódásunk ezúttal kizárólag a magyar népnévre irányul. Csakhogy a magyarok neve az idézett szemelvényből expressis verbis nem derül ki: a népnevet Laonikos névmásokkal (pl. *τούτους, σφῶν αὐτῶν*), participiumokkal (pl. *οἰκοῦντας, κακουμένους*) helyettesíti, a magyarokra vonatkozó állítmányok mellett pedig nem teszi ki az alanyt (pl. *χρωῖνται, οἰκοῦσιν*). Mivel mindez így van a magyarokat először említő és érdemben bemutató teljes, in extenso nem idézett fejezetben is, az a különös helyzet áll elő, hogy a szerző minden lényegesnek tartott információt közöl velünk, magyarokkal kapcsolatban, csak éppen a nép nevét nem említi.

Mégsem kell hosszasan találgatnunk, hogy mi is lehet „ez a név” (*τοῦνομα τοῦτο*), hiszen a keresett népnév már a kérdéses fejezet egyik földrajzi nevéből is kikövetkeztethető. Ha ugyanis a Magyar Királyság neve *Παιονία*, akkor vélhetően a magyarok neve is a *Παίονες* (pluralis nominativus) alakban fog szerepelni.

A teljes mű áttekintése egyértelműen igazolja sejtésünket, annál is inkább, mert a szóválasztás kérdésében Laonikos szerencsére következetesnek bizonyul. A Magyar Királyság nála mindig *Παιονία* (a teljes műben az ország neve a függő esetekkel együtt tizenegy alkalommal fordul elő), a magyarok pedig mindig egyenesen *Παίονες* néven szerepelnek. A népnév különböző alakjai 235 alkalommal fordulnak elő a műben, de emellett találkozhatunk az ugyanebből a tőből képzett *paioniai* (*Παιονικός*) – vagyis itt ’magyar’ jelentésű – melléknév néhány alakjával (összesen négy esetben). Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy Laonikos Erdély megnevezésére – a szokottabb *Ἀρδελιον* alak (tizenhárom előfordulás) mellett – nyolc esetben a *Παιονοδακία* nevet használja.

Amennyire a nemzetközi bizantinológiai szakirodalom hivatkozásaiból, illetve helyenként azok hiányából látszik, ez a névhasználat, és különösen Laonikos annak igazolásával hozzáfűzött megjegyzése további magyarázatot kíván. Hogy a *Παίονες*-kérdésre miért nem tér ki a Laonikos művéhez írt egyetlen – töredékes – kommentár (NICOLOUDIS 1996 szó nélkül hagyja a kérdéses szöveg helyet), az csak akkor válik érthetővé, ha fellapozzuk a Chalkokondylés-kutatás elismert tekintélyének, ANTHONY KALDELLISnek idevágó sorait (ezeket saját fordításomban közlöm). KALDELLIS ugyanis határozottan zavarban van; a névhasználatot külö-

nösnek, megmagyarázhatatlannak tartja. A mű általa készített angol fordításának a megfelelő szöveghelyhez csatolt jegyzetében a következőket írja (KALDELLIS 2014a: 496): „Különös, hogy Laonikos úgy tesz, mintha nem ismerné az *Οὐγγροι* népnévet, holott ez a forma számított elterjedtnek a bizánci és nemzetközi nyelvhasználatban. Nem világos továbbá az sem, hogy milyen névre gondol, mikor azt mondja: »ez a név«. Feltehetően a *Παίονες*-re, amit ő is használ, csak hogy a magyarok nem hívták így magukat.” Később pedig, a szerzőről szóló monográfiájában szinte megismétli korábbi véleményét (KALDELLIS 2014b: 64–65): „Nem világos, hogy milyen névre gondol. Alighanem a *Παίονες*-re, csak hogy sem saját maguk, sem az itáliaiak nem ezen a néven nevezték a magyarokat. Aeneas például *Commentarii* című művében *Hungari* néven említi őket. Ráadásul a bizánci nyelvhasználatban a *Παίονες* és más népnév (*Τοῦρκοι*) mellett az *Οὐγγροι* forma terjedt el. Feltehetően egy ellenőrzés nélkül maradt vagy homályosan fogalmazott szöveghelyről van szó.”

Összegezve tehát KALDELLIS a következő kérdésekre nem talál magyarázatot: a) Laonikos miért nem a bizánci történétírók körében is ismert és elterjedt *Οὐγγροι* névalakot használja a magyarok megnevezésére? b) Pontosan milyen névre vonatkozik az „ezt a nevet használják” megfogalmazás? c) Hogyan kell értenünk az „ők maguk is és az itáliaiak is ezt a nevet használják” fordulatot? Végül, mivel fentiek egyikére sem tud elfogadható magyarázatot kínálni, felveti a hiba, a szövegromlás lehetőségét. Magunk nem látjuk ennyire sötéten a helyzetet, már csak azért sem, mert a második kérdés – amint ezt láttuk, s ahogy azt KALDELLIS is gyanítja – nem valódi probléma: Laonikos a magyarokra nyilvánvalóan a *Παίονες* nevet használta, tehát az idézett helyen is arra gondolt, még ha nem is mondta ki egyértelműen.

3. A magyar népnév a bizánci forrásokban. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Laonikos választhatott volna más nevet is, hiszen a bizánci történeti források a magyar népnév kifejezésére számos különböző görög formát használtak. Nem véletlen, hogy ez a téma a magyar bizantinológia hőskorában különösen népszerű kutatási területnek számított: többek között DARKÓ JENŐ (1910, 1912), majd CZEBE GYULA (1925), MORAVCSIK GYULA (1929–1930), később pedig az ő tanítványa, GYÓNI MÁTYÁS (1938) is önálló munkát szentelt a magyar nép bizánci forrásokban előforduló nevei vizsgálatának. Kutatásaik az adatolható, a görög nyelvű írásos emlékekben (történeti művek, krónikák, levelek, hagiográfiai művek, oklevelek, rendeletek és egyéb hivatalos feljegyzések) megtalálható előfordulási helyek összegyűjtésére, elemzésére és a névhasználat általános jelenségeinek magyarázatára irányultak. A vizsgált corpus felölelte a 15. században keletkezett munkákat, így Laonikos Chalkokondylés művét is.

Tévedés lenne azt gondolnunk, hogy DARKÓnak és társainak munkáját manapság, a digitális adatbázisok korában egy gyors keresőprogrammal akár egy laikus is könnyedén elvégezhetné, hiszen nem pusztán szöveghelyek katalógizálásáról van szó. A *Παίονες* név előfordulása például igen elterjedt, de a rendkívül nagy számú locusból bennünket csakis azon helyek érdekelnek, ahol a név kimondottan és kizárólag a magyarokra vonatkozik. Más szóval elkerülhetetlen a források aprólékos elemzése.

A jeles elődök számunkra ezúttal fontos eredményei az alábbi pontokban foglalhatóak össze:

A) A bizánci források a magyarok nevére a következő, összesen tizennyolc nevet használnak (MORAVCSIK 1958: 360): *Γέται, Γήπαιδες, Δᾶκες, Κάβαροι, *Μάζαροι/Μάτζαροι, Μυσοί, Ούγγροβλάχοι, Οὔγγροι, Οὔννοι, Παιόνες, Πάννονες, Σάβαρτοι ἄσφαλοι, Σαυρομάται, Σερβουγρική, Σκύθαι, Στρασαλβάνιοι, Τοῦρκοι, Χαλίσιοι.*

Ezeket a neveket MORAVCSIK (1929–1930) három nagyobb csoportba osztotta: a) kizárólag a magyarokra használt népnevek, b) etnikai gyűjtőfogalomként használatos nevek, valamint c) ún. archaizáló népnevek. Utóbbi csoport tartalmazza a legtöbb, szám szerint nyolc nevet: *Γέται, Γήπαιδες, Δᾶκες, Μυσοί, Παιόνες, Πάννονες, Σαυρομάται, Σκύθαι*; s mint látszik, közéjük tartozik a *Παιόνες* népnév is.

Az archaizálás a bizánci szerzőknek a klasszikus örökség fenntartására irányuló legfőbb formai eszköze. A cél a historia continua látszólagos megszakítatlanságának fenntartása: mintha az antik irodalmi hagyomány soha nem tört volna meg, mintha a bizánciak még mindig Hérodotos és Thukydides korában élnek, mintha még mindig az ő nyelvüket beszélnék. Ennek az élnyelvtől élesen elkülönülő purista nyelvhasználatnak szélsőséges megnyilvánulása, mikor egy-egy szerző már nem éri be annyival, hogy következetesen a mintának tekintett „klasszikus” auctorokat követve, ún. atticista stílusban fogalmaz, hanem még a tulajdonnevek használatában is antik előképek felhasználására törekszik. Anna Komnéné például egyenesen elnézést kér olvasóitól, ha ókori előzmény híján olykor-olykor kénytelen bizonyos népeket vagy földrajzi helyeket a saját korában használatos névvel illetni, mivel felfogása szerint ezzel vét műve stílári tőkéletessége ellen. De ugyanez a jelenség figyelhető meg Zósimosnál, aki a hunokat a Hérodotostól kölcsönzött királyi szkíták néven emlegeti, vagy éppen Niképhoros Grégorasznál, aki pedig a tatárokat nevezi szkítáknak, és a sort még hosszan folytathatnánk (vö. MORAVCSIK 1966: 366–377).

A katalógus egyéb népneveivel ezúttal nem foglalkozunk, csak utalunk arra, hogy az egyes nevek magyarozatát illető szakirodalom meglehetősen kiterjedt (l. pl. a Kónstantinos Porphyrogennétosnál előforduló rejtélyes *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* névre vonatkozó kutatásokat, melyeket legutóbb BENKŐ LORÁND összegzett; BENKŐ 2009: 99–120). A szintén a Bíborbanszületett császár művében talált *Μάζαροι* alakról meg kell jegyeznünk, hogy azt MORAVCSIK egyértelmű másolási hibának tekintette, szerinte az eredeti forma *Χάζαροι* lehetett, vagyis itt nem a magyarok, hanem a kazárok nevééről van szó (MORAVCSIK 1929–1930: 247, 2. jegyzet).

B) A nyilvánvalóan különböző népek magyarokkal való téves azonosítása mögött mindig áll legalább egy k ö z ö s p o n t, mely kapcsolatot jelent az adott nép és magyarok között, s mint ilyen, alapot szolgáltat az azonosításra. Ahogy MORAVCSIK GYULA (1934: 245) fogalmaz: „Gyakran megfigyelhető jelenség, hogy a bizánciak a korukban feltűnő népek tényleges neve mellett vagy a helyett egy másik, ókori nép nevét használják s az illető népet egy, az antikvitásból ismert néppel azonosítják. Az azonosítás rendszeren a földrajzi helyzet azonosságán alapszik, de lehetnek más okai is, így például szerepet játszik az ethnográfiai sajátságok egyezése és ritkábban a nevek hasonlósága is”.

C) Az egyes népnevek megválasztásában – az elszigetelten előforduló esetektől eltekintve – időről-időre felismerhetőek bizonyos tendenciák: a névhasználat módját alapvetően befolyásolhatta egy-egy jelentősebb szerző tekintélye, vagy éppen az adott korszak általános gyakorlata, esetleg a korban elfogadott esztétikai ízlésből fakadó elvárás.

Így például egyértelműnek tűnik, hogy a 10. században a *Τοῦρκοι* forma magyarokra történő szinte kizárólagos használata VI. (Bölcs) Leó és fia, VII. Kónstantinos (Porphyrogennétos) hatásának köszönhető. Mivel ők – illetve az általuk kezdeményezett gyűjtő- és kivonatolómunka közreműködői – ezt a névalakot használták, a közvetlen környezetükhöz tartozó szerzők is kötelezőnek érezték magukra nézve, hogy a téves azonosítás ellenére ugyanezzel a formával nevezzék meg a magyarokat. Ezért szerepel a *Τοῦρκοι* alak ’magyarok’ jelentéssel a Theophanés krónikájához írott folytatásban (Theophanés Continuatus), mely szintén Kónstantinos irányítása alatt készült, és ezért vette át ezt az alakot a császár környezetében működő Genesisios, valamint Symeón Logothetés (és Pseudo-Symeón) is. Aztán feltehetően a köznyelvi használat hatására, annak eredményeként a 11. század végétől a 12. század végéig az írásos anyagban is szép lassan átbillen a mérleg nyelve az *Ὀῦγγροι* forma használata felé. Ugyanakkor párhuzamos jelenségként nem szűnik meg az archaizáló névhasználati gyakorlat sem.

Ami a bennünket most közelebről érdeklő *Παίονες* alakot illeti, ennek használatát – amennyire látszik – az archaizáló, a klasszikus szerzőket megkérdőjelezhetetlen mintaként imitáló irányzat elterjedéséhez köthetjük. A *Παίονες* szót a magyarokra vonatkoztatva a 11. század végétől kezdve használták, először feltehetően Nikolaos Kalliklész (Carm 2, 23), a történetírók közül pedig elsőként Ióánnés Kinnamos és Nikétas Chóniatés, majd Geórgios Pachymerés, a császárként is ismert Ióánnés Kantakuzénos, Laonikos Chalkokondylés és végül Kritobulos (MORAVCSIK 1958: 242–243). Később a név (valószínűleg görög fordításból készült) ósláv forrásokban is felbukkan ugyanebben a jelentésben (THALLÓCZY 1896).

A *Παίονες* népnév magyarokra történő használata tehát „tudós” jellegű, a klasszikus szerzőket még a tulajdonnevek átvételében is követni igyekvő irodalmi körök törekvéseit tükrözi.

GYÓNI MÁTYÁS eredményeinek ismertetése során az idézett Laonikos-szöveghelyre is kitér (GYÓNI 1938: 39). Mint mondja a *Παίονες* magyarokkal való azonosítása „a két nép lakóhelyének közismert azonosságán” nyugszik. Laonikos eljárása ennél fogva GYÓNI szerint jogos, „mert maguk a magyarok is (bizonyára általa [ti. Laonikos által] ismert latin nyelvű történeti művekben vagy oklevelekben) s az olaszok is ezt a nevet használják”. Bár a fenti megoldási javaslat, miszerint a *Παίονες* azonosítása a magyarokkal stilisztikai archaizmus, alapvetően helyes, ha összegezzük a paionokra vonatkozó – meglehetősen szerény – ismereteinket (LENK 1942: 2403–2408), azonnal világossá válik, hogy GYÓNI érvelésében kimaradt egy szem a láncból.

4. Paionok és pannonok. Hérodotos, aki mint tudjuk Laonikos legfőbb mintaképeül szolgált, lényegében mindent elmond, amit a paionokról tudunk (V, 13; MURAKÖZY GYULA fordításában): „Paionia különben a Strymón folyó mellett fekszik, amely nincs messze a Helléspontostól, lakói pedig a trójai eredetű teukrosok

utódai”. (εἶη δὲ ἡ Παιονίη ἐπὶ τῷ Στρυμόνι ποταμῷ πεπολισμένη, ὁ δὲ Στρυμὼν οὐ πρόσω τοῦ Ἑλλησπόντου, εἶησαν δὲ Τευκρῶν τῶν ἐκ Τροίης ἄποικοι.) Csak-hogy a Strymón folyó a mai Bulgária területén ered és az Égei-tengerbe torkollik, vagyis megállapíthatjuk, hogy a hajdani Paionia lakói, a valószínűleg thrák-illyr eredetű paionok nem Magyarország területén éltek, más szóval a lakóhely földrajzi azonosságán alapuló azonosítás ezúttal nem jöhet szóba. Ráadásul – amennyire tudom – sem a magyarok saját magukra, sem az olaszok a magyarokra nem használták a paion nevet, így Laonikos magyarázatul szánt megjegyzésének értelméhez sem jutottunk közelebb. Mindez természetesen GYÓNI számára is egyértelmű volt, talán túlságosan is egyértelmű, hiszen csakis így fordulhatott elő, hogy nem tett említést a *Παίονες*, illetve *Παιονία* szavak jelentésének módosulásáról, holott erre korábban már DARKÓ (1910: 53–54) is kitért.

A szempontunkból döntő jelentőségű hibát, a paionok téves azonosítását először minden bizonnyal a Kr. u. 1–2. században működő történetíró, alexandriai Appianos követte el. Ő ugyanis összetévesztette, vagy ha úgy tetszik, rosszul azonosította a paionokat a *pannonokkal*, a Pannonia néven provinciává szervezett terület lakóival (MÓCSY 1962: 516–776, kül. 708–716). Művének kilencedik könyvében, az illyriai háborúkat tárgyaló részben Appianos a következőket mondja (Illyr. 40): „A paionok az Istros (= Duna) mentén élő nagy népcsoport [...] A görögök paionnak nevezik őket, a rómaiak pedig pannonnak”. (οἱ δὲ Παίονες εἰσιν ἔθνος μέγα παρὰ τὸν Ἰστρον, ... Παίονες μὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγόμενοι καὶ ῥωμαῖστί Παννόνιοι.) Appianost valószínűleg a két településterület (*Παιονία/Παν[v]ονία*) viszonylagos földrajzi közelsége mellett a két népnév hasonló hangalakja (*Παίονες/Πάννονες*) is megzavarta, tévedése pedig a cáfolatok ellenére makacsul tartotta magát.

Appianos fenti állításával leginkább egy másik császárkori szerző, Cassius Dio szállt szembe, márpedig ő valóságos szakértője a pannon-kérdésnek, mert mint magáról elárulja (XLIX, 36, 4): „Kinevezést nyertem a Felső-Pannoniának hívott terület élére, így aztán az összes körülmény pontos ismeretében nyilatkozom”. (τῇ Παννονίᾳ τῇ ἄνω καλουμένη προσετάχθην, ὅθεν ἀκριβῶς πάντα τὰ κατ’ αὐτοὺς εἰδὼς γράφω.) Dio a pannonok földjéről a következőket mondja (XLIX, 36, 2): „A pannonok Dalmatia közelében élnek, az Istros folyó partján, Nóríkontól Mysiáig”. (οἱ δὲ δὴ Παννόνιοι νέμονται μὲν πρὸς τῇ Δελματίᾳ, παρ’ αὐτὸν τὸν Ἰστρον, ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας.) Majd a pannonok szokásainak ismertetése után említést tesz a nép nevének eredetéről is (XLIX, 36, 5): „Nevüket onnan kapták, hogy hosszú ujjú chitónjaikat bizonyos sajátos módon foszlányokra vágott és pannosnak (= rongy) nevezett ruhadarabokból varrják. Akár ezért, akár más ok miatt, de így hívják őket”. (ὀνομάζονται δὲ οὕτως ὅτι τοὺς χιτῶνας τοὺς χειριδιωτοὺς ἐξ ἱματίων τινῶν ἐς πάννους ἐπιχωρίως πως καὶ κατατέμνοντες καὶ προσαγορευόντες συρράπτουσι. καὶ οἱ μὲν εἴτ’ οὖν διὰ τοῦτο εἶτε καὶ δι’ ἄλλο τι οὕτως ὀνομάδονται.) Végezetül pedig – és a kérdéses Laonikos-szöveg helyét illetően ez a legfontosabb mondata – kitér a *paion*, illetve a *pannon* népnevek azonosítására is (XLIX, 36, 6): „A görögök közül egyesek tudatlanságukban paionnak nevezik őket: ez kétségtelenül egy régi név, csak éppen nem az itt élőké, hanem inkább a Rhodopén és a közelében található, jelenleg egészen a

tengerig húzódo Makedoniában lakók neve. Emiatt én amazokat paionnak, ezeket pedig pannonnak mondom, ahogyan ők is hívják magukat és a rómaiak is nevezik őket”. (τῶν δὲ δὴ Ἑλλήνων τινὲς τάλθηθες ἀγνοήσαντες Παιονίας σφας προσεῖπον, ἀρχαίου μὲν που τοῦ προσρήματος τούτου ὄντος, οὐ μέντοι καὶ ἐκεῖ, ἀλλ’ ἔν τε τῇ Ῥοδόπῃ καὶ πρὸς αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ τῇ νῦν μέχρι τῆς θαλάσσης, ὑφ’ οὗπερ καὶ ἐγὼ ἐκείνους μὲν Παίονας τούτους δὲ Παννονίους, ὡσπερ που καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ Ῥωμαῖοὶ σφας καλοῦσι, προσαγορεύσω.)

Itt talán érdemes megállnunk egy pillanatra. Cassius Dio történeti műve nagy népszerűségnek örvendett Bizáncban. A hatalmas terjedelmű munkából többen (Zónaras, Xiphilinos) kivonatot készítettek, a fennmaradt kéziratok közül pedig az egyik legfontosabb éppen Laonikos idősebb kortársának, Bessariónnak a közreműködésével került Konstantinápolyból Itáliába. Laonikos így elvileg ismerhette, sőt valószínűleg ismerte is Dio történeti művét. Ennek ellenére forrásul aligha használta. Bár Cassius Dio fentebb idézett utolsó mondata formai szempontból erősen emlékeztet a Laonikosnál látott megfogalmazásra (ὑπὸ τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένους ~ καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ Ῥωμαῖοὶ σφας καλοῦσι), a hasonlóság csak látszólagos, a két mondat tartalma ugyanis homlokegyenest ellentétes. Dio mellett, hogy felismeri a téves névhasználat okát (erőltetett archaizálás), éppenséggel elutasítja azt a paion-pannon azonosítást, ami Laonikos és a többi bizánci szerző számára kiindulópontul szolgált a paion-pannon-magyar népek azonosításához.

Laonikos és Appianos idézett szövege között ugyan némileg halványabban tapintható ki a formai hasonlóság (ὑπὸ τε σφῶν αὐτῶν καὶ ὑπὸ Ἰταλῶν καλουμένους ~ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λεγόμενοι καὶ Ῥωμαῖσι), a két állítás tartalmi egyezése azonban végső soron egyértelmű.

Dio próbálkozása a téves azonosítás háritására hiábavalónak bizonyult. A bizánciak jóvátehetetlenül összemosták a paionokat és a pannonokat. A helyzetet tökéletesen jellemzi Ióannés Lydos mondata: „Pannoniát a görögök a jóhangzás miatt, és mert kerülni akarták az új szó használatával járó barbarizmust, Paioniának hívták”. (Παννονία, ἦν Ἑλληνες Παιονίαν δι’ εὐφωνίαν καὶ φυγὴν βαρβαρισμοῦ καινοτομοῦντες ἐκάλεσαν.)

Laonikos számára nagyon fontos volt saját görögsége. Ő már nem a római birodalom képviselőjének vagy örökösének, hanem hangsúlyozottan görögnek tekintette magát. Ezért amikor az archaizálás szándékával mindenképpen valamilyen, a klaszszikus szerzőknél már előforduló népnévvel akarta a magyarokat megnevezni, minden bizonnyal szándékosan döntött úgy, hogy a szinonimának tekintett nevek közül a „latinos” *pannon* népnév helyett inkább a „görögös” *paion* alakot választja. Döntését befolyásolhatta, hogy példaképe, Hérodotos is használta a *Παίονες* népnevet.

Már csak azt kell megválaszolnunk, hogyan értette Laonikos, hogy mind maguk a magyarok, mind az itáliaiak ezt a nevet használják. Másképpen fogalmazva, azt kell bizonyítanunk, hogy a *pannon* nevet csakugyan használták mind a magyarok saját magukra, mind az itáliaiak a magyarokra, és erről a névhasználatról Laonikosnak lehetett tudomása. Ehhez azonban a magyarokra vonatkozó latin nyelvű középkori forrásanyagot kell segítségül hívunk. Szerencsére nem szükséges teljes áttekintésre törekednünk – az átláthatatlanul hatalmas anyag miatt ezzel hiába is próbálkoznánk –, elegendőnek látszik, ha ezúttal néhány, a fenti tételt igazoló adatot említünk.

5. A magyarok mint pannonok. A középkori latin nyelvű források esetében is igaz mindaz, amit fentebb a bizánci névanyag kutatásáról mondtunk: egy pusztá konkordancia, a *Pannonia*, *Pannonius*, *Pannonnes* szavak előfordulási helyeinek felsorolása és számba vétele nem sokat segít (vö. pl. SRH. 1: 538–539, SRH. 2: 666–667). Ha azonban kizárólag a magyarokra vonatkozó névhasználatot vizsgáljuk (HÓMAN 1917, 1918), megállapíthatjuk, hogy a görög nyelvű forrásokban kitapintott archaizálás a latin szövegek esetében a népnévre egyáltalán nem jellemző, szinte kizárólag az országnevet illetően igazolható, mégpedig arra is csak egy rövid időszakra vonatkozóan. A nyugati krónikások a Kárpát-medencében letelepedő magyarokat ugyanis többnyire *Ungri* (*Ungarii*), később *Hung(a)ri* néven emlegetik, csak az országot hívják változatlanul *Pannoniá*-nak, noha a hajdani provincia az újonnan létrejött magyar királyság (*Ungaria/Hungaria*) területének csak egy kisebb részét jelenti.

Egészen a 11–12. századi forrásokhoz kell visszanyúlnunk, hogy a magyar-pannon azonosítást érdemben igazoló eredményt találjunk. A magyarországi írástudók ekkor még a *Pannonia* országnév mellett néhány esetben használták a *Pannonii* népnevet a magyarokra, sőt, időnként még a *rex Pannoniorum* elnevezés is fel-feltűnik a magyar király megnevezéseként (a források részletes felsorolását l. HÓMAN 1917; vö. HÓMAN 1918: 20–24). Nagyjából Szent László király halála után (1095) azonban megváltozik a gyakorlat, a 'magyarok' jelentésben alkalmazott *Pannonii* népnevet kiszorítja az *Ungari* (*Hungari*) alak, s utóbbi(ak) használata Laonikos művének keletkezésekor, a 15. század közepső harmadában már általánosnak tekinthető. Fentiek alapján tehát túlságosan merész felvetésnek tűnik, hogy az ifjúkorát a peloponnésosi Mystrasban töltő Laonikos ismert olyan, a működése előtt több mint 300 évvel korábban Magyarországon keletkezett latin nyelvű szövegeket, melyek a magyarokat *Pannonii* néven említik. Ha elméletileg lehetett is így, mindez nem valószínű és bizonyíthatatlan.

Laonikos azonban egy másik, sokkal valószínűbb módon is értesülhetett *Pannonius* nevet viselő magyarokról. A *Pannonius* melléknév 'magyar' jelentésben való használatának hagyományát ugyanis a 15. század végén és a 16. század elején működő magyar humanisták és egyházi személyek újjáélesztették. A külföldi, mégpedig elsősorban itáliai tanulmányokat folytató magyarok származásuk megjelölésére – a szintén előforduló *Ungarus*, *de Ungaria* jelzők használata mellett – előszeretettel vették fel a *Pannonius* melléknévet is, és ebben az esetben házigazdáik, a latinul beszélő művelt nyugatiak is értelemszerűen így nevezték őket. A *Pannonius* néven emlegetett magyarok katalógusa még úgy is viszonylag terebélyesnek mondható, ha kizárólag Laonikos kortársait vesszük számba. Adataink alapján ezek közül is az ismertebbek közé tartozott a Hunyadi János környezetében szolgáló Andreas Pannonius karthauzi szerzetes (VERESS 1941: 367–368), a Párizsban doktorátust szerző, majd bő évtizeden át Padovában tanító pálos teológus, Michael Pannonius (VERESS 1941: 158), a Ladislaus Pannonius néven is emlegetett Vetési László költő (HEGEDÜS 1898: 470–471), vagy a név leghíresebb viselője, a szintén költő Janus Pannonius.

Leginkább talán a humanista körökben ünnepeelt Janusról feltételezhetjük, hogy nemcsak népszerűségének, hanem felvett melléknévének a híre is eljutott, el-

juthatott Laonikos fülébe. Talán közvetlenül is – adatok híján ez valószínűleg soha nem fog kiderülni –, de egy másik Chalkokondyléstől, az Itáliában páratlan karriert beteljesítő *Démétrios Chalkokondylés*től egészen bizonyosan értesülhetett – akár levélben, akár vélelmezett személyes látogatásai során – *Pannonius* nevet használó magyarokról. A két Chalkokondylés kapcsolattartása ugyanis meg lehetőségen biztosnak látszik, mert Laonikos és Démétrios nemcsak név-, hanem (bizonytalan fokon) vérrokonok is voltak.

A Rómában (1449), Perugiában (1450-től), Padovában (1463-tól), Firenzében (1479-től) és Milanóban (1491) is rendkívül eredményesen működő Démétriosnak lehetnek magyar tanítványai, de egyéb ügyekben is könnyen összekerülhetett magyarokkal (követjárás stb.). Ami Janust illeti, ő 1447 és 1458 között tartósan Itáliában (főleg Ferrarában és Padovában) tartózkodott, 1465-ben pedig Hunyadi Mátyás diplomatájaként tett olaszországi körutazást a törökellenes szövetség létrehozása ügyében (ekkor ismerkedett meg egy másik Pannoniusszal, Andreaszsal). Démétrios és Janus kapcsolati hálója és néhány egyéb adat is egyértelműen arról tanúskodik, hogy ismerhették egymást. Az a Marsilio Ficino például, aki 1469. április 5-én Janusnak ajánlotta a platóni Lakomához írt kommentárját (In Convivium Platonis de amore), Démétrios baráti köréhez tartozott (HUSZTI 1925: 28–29). De akad ennél beszédesebb tény is: mikor IV. Sixtus pápa követségének tagjaként Giovanni Lorenzi 1472. április 24-én Bécsújhelyen értesül Janus halálának hírérl, első dolga, hogy a fájdalmas újságot levélben jelentse Démétriosnak (a levél szövegét idézi HUSZTI 1931: 285). Summa summarum: Démétrios (s így feltehetően Laonikos is) bizonyosan hallott legalább egy magyarról, akire „a magyarok is és az itáliaiak is” a *Pannonius* nevet használták.

Hangsúlyozzuk, hogy Laonikos esetében sem zárhatjuk ki, hogy akár személyesen is ismert *Pannonius* melléknevet viselő magyarokat, de mivel az ő életét illetően a Konstantinápoly eleste (1453) utáni időszakra nézve semmilyen adatunk nincs, mindez feltételezés marad. Fentiek alapján azonban most már ennek ellenére is érteni véljük Laonikos állítását: „ők maguk is és az itáliaiak is ezt a nevet (tudniillik a pannon nevet, ami Laonikos számára azonos a paion névvel) használják”.

6. Összegzés. Végső soron tehát a következőket mondhatjuk a névhasználat magyarázatául. Lakhelyük viszonylagos közelsége és a névalakok hasonlósága miatt már ókori szerzők (Appianos) összekeverték és egymással tévesen azonosították a paion és pannon etnikumot. A téves azonosítást a cáfolat ellenére (Cassius Dio) a bizánci szerzők átvették, a két népnevet pedig idővel szinonimaként használták. Miután a magyarok (köznyelven *Ὀγγροι*) letelepedtek az egykori Pannonia provincia területén, az archaizáló irodalmi ízlés szabályainak megfelelően rájuk is alkalmazni kezdték a *Παίονες/Πάννονες* népnevet. Bár a magyarok a 11. századi latin nyelvű írásos forrásaikban még előszeretettel használták magukra ugyanezt az archaizáló terminológiát (*Pannonia*, *Pannonii*, *Pannonius*, *rex Pannoniorum*), ezt később kiszorították a köznyelvi (*Hung(a)ri*, (*Hung(a)ria* stb. formák. Az archaizáló elnevezéseket a 15. században a tanulmányaikat külhonban, elsősorban Itáliában folytató magyar diákok saját magukra alkalmazott névhasználati gyakorlata élesztette fel. Ennek nyomán a külföldi (itáliai) humanisták is átvették

és alkalmazni kezdtek a *Pannonius* melléknevet magyarok megnevezésére. Közöttük is kiemelkedő ismertséggel rendelkezett Janus Pannonius, aki személyes kapcsolatban állt Laonikos Itáliában működő rokona, Démétrios Chalkokondylés baráti és tanítványi körével. Laonikos tehát a magyarok *Pannonii* nevérol elvben tudomást szerezhetett mind írásos, mind szóbeli forrásból (Démétrios révén), de *Pannonius* nevet viselő személlyel való esetleges személyes kapcsolatát sem zárhatjuk ki. Így aztán indokoltnak tekinthette és minden további nélkül használhatta a pannonokkal azonosított magyarok népneveként a szinonimának tekintett *Παίονες* formát, melyet „görög jellege” és Hérodotos tekintélye miatt választott.

Kulcsszók: Laonikos Chalkokondylés, a magyar népnév Bizáncban, paion, pannon, archaizálás, Démétrios Chalkokondylés, Janus Pannonius.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CZEBE, JULIUS 1925. Ephraim, Missionär von Τουρκία. Ein Beispiel für den Bedeutungswandel eines byzantinischen Landnamens. *Byzantinische Zeitschrift* 25: 106–113. <http://dx.doi.org/10.1515/byzs.1925.25.1.106>
- DARKÓ JENŐ 1910. *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DARKÓ, EUGEN 1912. Die auf die Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantiner. *Byzantinische Zeitschrift* 21: 472–487. <http://dx.doi.org/10.1515/byzs.1912.21.2.472>
- GYÓNI MÁTYÁS 1938. *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézet, Budapest.
- HEGEDÜS ISTVÁN 1898. Irodalomtörténeti tanulmányok az olasz könyvtárakban III. *Irodalomtörténeti Közlemények* 8: 465–480.
- HÓMAN BÁLINT 1917. A magyar nép neve a középkori latinságban I–II. *Történelmi Szemle* 6: 129–158, 240–258.
- HÓMAN BÁLINT 1918. A magyar nép neve a középkori latinságban III. *Történelmi Szemle* 7: 1–22.
- HUSZTI JÓZSEF 1925. *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva, Pécs.
- HUSZTI JÓZSEF 1931. *Janus Pannonius*. Janus Pannonius-Társaság, Pécs.
- KALDELLIS, ANTHONY 2012. The Date of Laonikos’ Histories. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52: 111–136.
- KALDELLIS, ANTHONY 2014a.: *Laonikos Chalkokondyles. The Histories I–II*. Harvard University Press, Cambridge MA – London.
- KALDELLIS, ANTHONY 2014b. *A New Herodotos. Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington.
- LENK, BRUNHILDE 1942. Paiones. In: KROLL, WILHELM – MITTELHAUS, KARL Hrg., *Pauly–Wissowa Realencyclopädie XVIII/2*. Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart. 2403–2408.
- MISKOLCZI GYULA 1913. Adatok Laonikos Chalkokondyles életrajzához. *Történelmi Szemle* 2: 198–214.
- MÓCSY, ANDRÁS 1962. Pannonia. In: ZIEGLER, KONRAT Hrg., *Pauly–Wissowa Realencyclopädie Suppl. IX*. Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart. 516–776.

- MORAVCSIK, GYULA 1929–1930. Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz. *Byzantinische Zeitschrift* 30: 247–253. <http://dx.doi.org/10.1515/bz-1929-0145>
- MORAVCSIK GYULA 1934. *A magyar történet bizánci forrásai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- MORAVCSIK, GYULA 1958. *Byzantinoturcica I–II*. Akademie-Verlag, Berlin.
- MORAVCSIK, GYULA 1966. Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung. In: WIRTH, PETER Hrsg., *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*. C. Winter, Heidelberg. 366–377.
- NICOLOUDIS, NICOLAOS 1996. *Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the Demonstrations of Histories. Book I–III*. Historical Publications St. D. Basilopoulos, Athens.
- SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Második, bővített kiadás. Gondozta SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nap Kiadó, Budapest, 1999.
- TALBOT, ALICE-MARY 1991. Laonikos Chalkokondyles. In: KAZHDAN, ALEXANDER P. ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium I*. Oxford University Press, New York – Oxford. 407.
- THALLÓCZY LAJOS 1896. Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. *Századok* 30: 199–206.
- VERESS ENDRE 1941. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Olaszországi magyar emlékek III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- WURM, HERBERT – GAMILLSCHEG, ERNST 1992. Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42: 213–219.

Laonikos on the ethnonyms of the Hungarians

Laonikos Chalkokondyles mentions several data related to the history of the Hungarians. Here, I discuss the problematic use of the ethnonym *Παίονες* used in reference to the Hungarians. This form occurs from the end of the 12th century, and becomes widespread in the 14th–15th centuries. Its use is scholarly, and is preferred by a trend which aims to imitate the antique authors even by borrowing proper names from them. Due to the relative proximity of their homelands and the similarity of the names, the antique authors had confused the ethnic groups of the Paeonians and the Pannonians. The incorrect identification was borrowed by the Byzantine authors, and the two ethnonyms started to be used as synonyms. After the Hungarians had settled down in the territory of the former province of Pannonia, they were also referred to as *Παίονες* and *Πάννονες*. Although the Hungarians used the same Latin terminology to refer to themselves in their written sources until the 12th century, it was probably unknown to Laonikos. However, he could have heard of Hungarian humanists learning in Italy and using the name *Pannonius* from his relative Demetrios, who might even have known some of them personally.

Keywords: Laonikos Chalkokondyles, the ethnonym of the Hungarians in Byzantine sources, Paeonian, Pannonian, archaism, Demetrios Chalkokondyles, Janus Pannonius.

MÉSZÁROS TAMÁS
Eötvös Collegium
Byzantium Központ